

Юрій Ніколаєць

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У КОНТЕКСТІ
ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК ВОЮЮЧИХ СТОРІН:
НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Визначено основні напрями висвітлення долі національних меншин України в роки Другої світової війни у контексті етнополітичних практик воюючих сторін, а також співвідношення представлення історії окремих національних меншин у різні періоди війни. Визначено стан дослідження етнополітики СРСР та Німеччини в роки війни та специфіку висвітлення науковцями міжетнічної взаємодії. Проаналізовано представлення на сторінках наукових праць різних аспектів колабораціонізму у середовищі національних меншин України.

Ніколаєць Юрій Олексійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ключові слова: *етнополітика, етнопрактика, національні меншини, Україна, колабораціонізм.*

Nikolaets Yu. National minorities of Ukraine in The World War 2 in the context of ethno-political practices of belligerent sides: scientific discussion. *The main ways of highlighting the of national minorities fate of Ukraine in the World War II in the context of ethno-political practices of belligerent sides, and also the correlation of history representation of individual national minorities in different periods of war were defined. The state of USSR and Germany ethno-political research during the war and the specificity of highlighting the interethnic interaction by scientists were defined. The representation in scientific works of different aspects of collaboration in national minority's environment of Ukraine was analyzed.*

Key words: *ethno-politics, ethno-practice, national minorities, Ukraine, collaboration.*

Постановка проблеми. Друга світова війна – наймасштабніший військовий конфлікт, який знало людство, – спричинила величезні людські жертви, матеріальні втрати, а також територіальний переділ світу на користь переможців. За висловом класика німецької військової думки К. Клаузевіца, «війна у людському суспільстві... є не лише політичний акт, але й істинне знаряддя політики, продовження політичних відносин, втілення їх іншими засобами»[38, с. 54–55]. Це визначення війни підкреслює похідне значення військових дій від політичних. Як і більшість воєн, Друга світова війна була політичним актом і являла собою інструмент, за допомогою якого мали бути досягнуті певні політичні цілі. Водночас масштабність бойових дій вимагала об'єднання їх учасників на основі цінностей та інтересів, які б сприймалися більшою частиною громадян воюючих країн. Серед них потужним чинником залучення громадян до участі у бойових діях були актуалізовані стереотипи та міфи етнонаціонального характеру. Вони виявилися сильнішими за соціально-класові, регіональні, партійні інтереси, а також уявлення про громадянський чи військовий обов'язок. У деяких випадках національні почуття навіть переважили сімейні цінності чи обов'язки.

Протиріччя між провідними гравцями на політичній арені Європи, що оформилися на «поствестфальському просторі», вже мали не релігійні корені, а були породжені уявленнями про національні, державні та геополітичні інтереси. Баланс сил у Європі на основі взаємоузгодження таких інтересів на Віденському конгресі був заснований на ідеї про неможливість досягнення перемоги однієї з провідних країн Європи над іншими у ході збройного протистояння через брак сил. Проте протиріччя між європейськими країнами через деякий час проявились у створенні двох союзів, протистояння між якими переросло у Першу світову війну. Спроби повоєнного врегулювання взаємних претензій між провідними учасниками війни вже ґрунтувалися не на принципі балансу сил, а засновувалися на пріоритеті силового «примусу до миру» в Європі за рахунок потужних французьких збройних сил. Відновлення військової могутності Німеччини після приходу до влади А. Гітлера за сприяння Великобританії та СРСР здійснювалося на фоні пропаганди про необхідність розширення «життєвого простору» для німців. Фактично реалізація уявлень про національні інтереси провідними європейськими країнами тісно пов'язувалась із можливістю застосування сили. Саме тому у період між двома світовими війнами у Європі сформувався порядок, не заснований на чіткому балансі сил, що зробило можливою Другу світову війну.

Загальноісторичні та історико-етнологічні дослідження відносять національні проблеми до числа пріоритетних серед причин Другої світової війни, простежують їх місце і роль на кожному з її етапів [71, с. 196]. Силовий характер розв'язання таких проблем визначав і долю національних меншин у країнах, які опинилися в зоні конфлікту. Більшість науковців сходяться на думці, що доля представників національних меншин у роки війни багато в чому залежала від етнополітичних практик воюючих сторін, характеру етнополітичного менеджменту, специфіки міжетнічної взаємодії та етнокультурних процесів передусім на землях, де розгорнулося збройне протистояння. Відповідно, така залежність обумовлювала й специфіку аналізу науковцями історії національних меншин України в роки війни. А залежність їх долі від позиції сильніших суб'єктів міжнародної політики багато в чому визначала оціночні

аспекти наукових досліджень. Для неупередженого погляду на події війни потрібен був час, упродовж якого відійшов у минуле категоричний поділ учасників війни на «переможців» та «переможених», а сформувалося уявлення про Другу світову війну саме як про трагедію людства.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти проблеми представлені у публікаціях А. Айсфельда, Т. Вінцковського, В. Гриневича, Т. Гунчака, О. Калакури, С. Копчака, В. Клеца, Г. Кязимової, Ф. Левітаса, С. Макарчука, В. Мартиненка, М. Михайлуци, В. Міткова, В. Мойсенка, А. Подольського, О. Рафальського, М. Романюка, М. Панчука, І. Терлюка, М. Тягло, І. Цепенди, Б. Чирка, В. Щетнікова, Б. Яроша тощо.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна спричинила породжене крайніми проявами шовінізму масове знищення представників певних етнічних груп поза межами бойових дій. Спроби втілення у життя уявлень про расову вищість, реалізація тотальної війни явили світу приклади масового винищення цивільного населення. Крім того, набули поширення масові депортації.

Зазвичай найголовніша соціальна причина загострення відносин між етнічними групами поліетнічних держав полягає у різкій відмінності соціальної структури та зайнятості населення різної етнічної належності. Проте загострення таких відносин нечасто призводить до збройного конфлікту. Але в роки Другої світової війни стараннями лідерів тоталітарних держав міжетнічні відносини використовувалися для формування образу ворога (взаємне ставлення, наприклад, росіян і німців), ескалації джерел напруги (розпалювання ворожнечі між українцями та поляками), що призводило до взаємного винищення представників різних етнічних груп, формування стійкого взаємного неприйняття. Сучасними українськими дослідниками переконливо доведено, що розпалювання міжетнічної ворожнечі, штучне загострення міжетнічних конфліктів спрямовувалося, насамперед, на реалізацію загарбницьких планів радянського чи німецького вищого керівництва, які нехтували загальнолюдськими принципами співіснування.

Застосування сили за задумом вождів диктаторських режимів Німеччини та СРСР, чи не найбільше зацікавлених у розгортанні війни, мало забезпечити втілення у життя їхніх планів переділу

світу. Але формування мотиваційних установок пересічних громадян, які мали б відмовитися від мирного життя та піти воювати, потребувало широкого комплексу заходів у сфері маніпуляцій свідомістю.

Досягнення цілей воюючими сторонами передбачало масштабні маніпуляції етнічними цінностями, історичною пам'яттю. Закладені у основі мобілізації людей на війну, подібні маніпуляції неминуче впливали на характер організації пропагандистських кампаній, а з часом і на висвітлення дослідниками подій війни. Сформовані переважно у таборі переможців результати маніпуляцій свідомістю громадян тривалий час «мандрували» науковими працями у вигляді штампів. Їх породження найчастіше зумовлювалось уявленнями про громадянські обов'язки, оцінками цілей і характеру бойових дій та ролі окремих країн у її розпалюванні, а також союзницьких стосунків між країнами-учасниками війни. З огляду на це оцінки участі населення України у Другій світовій війні багато в чому зумовлювалися включенням її земель до складу різних держав (і, відповідно, різницею оцінок громадянських обов'язків), зміною союзницьких пріоритетів СРСР та Німеччини у ході війни та специфікою уявлень вищого керівництва саме цих держав про цілі і завдання етнополітики.

Свій вплив на висвітлення подій війни справив і розпад Радянського Союзу – країни, що була у таборі переможців, але керівництво якої намагалося тримати у таємниці підготовку до масштабної наступальної війни у Європі. Плануючи розпочати наступальну війну проти країн Європи у вигідний для себе час, радянське керівництво з тактичних міркувань віддало перевагу союзним стосункам з Німеччиною на початку Другої світової війни (1939–1941 рр.). Розпад СРСР відкрив шлях для залучення пострадянських істориків до переоцінки подій війни. Ця переоцінка могла бути здійснена не з позицій «переможців» чи «переможених», а з загально цивілізаційних, відповідно до яких війна являла собою перш за все трагедію на шляху розвитку людства. Однак від ореолу «переможців» не бажали відмовлятися керівництво та політичні й наукові еліти Російської Федерації, що наклало суттєвий відбиток на формування російського чи російськоцентричного дискурсу про війну.

Наукові дискусії навколо визначення ролі СРСР у розпалюванні Другої світової війни, поширення колабораціонізму виявилися набагато більш болісними для російського суспільства, аніж для українського. Половинчатий характер політичних і економічних реформ 1990-х років став причиною того, що на рубежі тисячоліть у російських правлячих колах черговий раз переважили авторитарні тенденції, що виявилися, серед іншого, і у захощенні націоналістичних ідей. Це вилось у те, що пам'ять про війну знову стала розмінною монетою офіційної пропаганди, а «архівна революція» змінилася повторним жорстким засекреченням ряду документів, деякі з яких на той час були вже опубліковані. З подібною зміною «держзамовлення» активізувались автори, які виправдовували політику сталінського керівництва, у тому числі й у передвоєнний період. Крім того, позначився явний дефіцит кваліфікованих спеціалістів і якісних досліджень з історії війни, внаслідок чого лакуна, що утворилась у літературі, почала заповнюватися непрофесійними дослідженнями різного рівня та роботами публіцистичного характеру [64, с. 5].

В Україні ж рівень наукових досліджень, присвячених висвітленню подій війни, поступово зростає. Аналіз доступних матеріалів із використанням новітніх методів досліджень на основі міждисциплінарного підходу дозволив суттєво посилити аналітичну частину багатьох наукових праць. Відбулась інституціалізація відгалужень, що, як свого часу військова історія, теорія військового мистецтва, політична історія війни, перетворилися на повноцінні дослідницькі напрями. Постає соціальна, усна історія, військова антропологія, історія повсякденності, предметне поле дослідження яких передбачало й суттєве розширення «кутів погляду» на події війни. Це сприяло й урізноманітненню оцінок долі національних меншин України: відбувся відхід від усталеної в радянській історіографії практики своєрідного їх поділу на тих, хто переважно підтримував радянську владу (їх позиція всіляко популяризувалася в основному на рівні військових епізодів чи прикладів праці в тилу), і тих, хто віддав перевагу боротьбі проти її відновлення (про них або воліли не говорити, або таврували як «фашистів», «зрадників» або «буржуазних націоналістів»).

Певний поштовх для появи неупереджених досліджень був забезпечений у зв'язку з ознайомленням зі студіями істориків української діаспори. Популярність їхніх праць, особливо у першій половині 1990-х років, зумовлювалася кризою історіографії Другої світової війни на тлі розпаду СРСР. Стислість та чітке формулювання позиції, гостро спрямованої проти комуністичного режиму, виразна національна домінанта перетворювали праці зарубіжних авторів українського походження на бестселери і навіть основні підручники для середньої та вищої школи [55, с. 14].

Серед істориків української діаспори у контексті цього дослідження варто виділити роботу В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», у якій проаналізовано передумови та характер українського повстанського руху, визначено причини участі представників національних меншин у боротьбі у складі УПА. Однак твердження дослідника про те, що «більшість населення національних республік сподівалася, що конфлікт, який розпочався, принесе народам національну свободу» [43, с. 106], видається не беззаперечним.

Дослідження представників української пострадянської історіографії були більш поміркованими, що суттєво позначилося на висвітленні історії національних меншин України в роки війни. Вже протягом 1990-х років більшість українських пострадянських дослідників схилилися до думки, що масштаби боротьби українських повстанців проти гітлерівців значно поступалися масштабам боротьби Червоної Армії. І саме зусиллями червоноармійців вдалося визволити Україну від навали Німеччини та її союзників. А відмінності у ставленні західно- та східноукраїнського населення до боротьби Червоної Армії та УПА не дозволяють вести мову про спільну позицію українського населення щодо відновлення Української держави. Ставлення представників національних меншин до війни також було неоднозначним, враховуючи, наприклад, позицію німців та поляків, про що більш детально буде сказано нижче.

Водночас у процесі співпраці українських пострадянських та діаспорних науковців було започатковано дискусії, у рамках яких обговорювалася проблема «заміни німецького окупаційного режиму на радянський» під час вигнання нацистів і відновлення

радянської влади на українських землях. Така постановка питання не дивна з огляду на постання власне української історіографії, яка, розвиваючись як пострадянська, робила важливі кроки, що віддалили її від історіографії української радянської.

Розвиваючись паралельно із відновленням та розвитком Української держави, українська історіографія одночасно була змушена й відповідати на виклики часу. Одним із них стала зміна і в дослідженні, і у провадженні політики пам'яті, яка відбувалася на тлі розбудови Російської Федерації та України. Оцінки подій Другої світової війни поступово постали одним із чинників формування національної та громадянської ідентичностей населення обох держав. Якщо в Росії були зроблені вагомні кроки на шляху конструювання пам'яті про німецько-радянську війну у контексті об'єднання російського суспільства на основі тверджень на кшталт «наші діди спільно вели боротьбу з фашизмом», то в Україні науковці дедалі більше уваги приділяли висвітленню боротьби українських повстанців із наголосом на їх протидію відновленню радянської влади.

З наростанням протиріч між Росією та Україною в умовах, коли вище керівництво РФ не полишало надій на втілення у життя власних імперських амбіцій, у російській історіографії дії, спрямовані проти радянського режиму, дедалі частіше стали тавруватися як дії «фашистів» незалежно від етнічної належності осіб, які їх чинили. Поступово російська влада повністю опанувала мистецтво створення єдиного інформаційного фронту. Російська позиція стала нав'язуватися з позитивним емоційним забарвленням, альтернативна позиція пов'язувалася з обставинами, здатними викликати лише негативні емоції та відчуження. Натомість в українському дискурсі про війну залишалось місце для плюралізму, деїдеологізованої позиції та неупереджених оцінок.

Політична ситуація зумовлювала й посилення як «масштабування» тематики російських дослідників, так і її «деталізацію» українськими науковцями, які дедалі більш критично ставилися до радянського минулого. Увага українських істориків до деталізації аналізу подій війни (не в останню чергу зумовлена специфікою матеріалів, що зберігаються в українських архівах і обмежують

предметне поле досліджень) зумовила й зростання уваги до долі представників національних меншин України у цей час.

У хронологічних межах періоду Другої світової війни можна виділити три основні етапи історіографії долі національних меншин України. Перший етап охоплює початок Другої світової війни (1939–1941 рр.), в ході якого сталися істотні зміни статусу корінного населення і етнічних груп західноукраїнських земель у зв'язку з їх включенням до складу СРСР і УРСР, здійсненням тут так званих соціалістичних перетворень та розгортанням депортацій та репресій. Другий етап (1941–1943 рр.), започаткований нападом Німеччини на СРСР, пов'язаний із масштабним розгортанням бойових дій і встановленням нацистського окупаційного режиму на українських землях. Упродовж третього періоду (1944–1945 рр.) відбулося відновлення радянської влади, але продовжувалася боротьба українських повстанців, були здійснені депортації етнічних груп Криму, був визначений державний кордон між СРСР і Польщею та здійснено взаємний, переважно примусовий обмін населенням, крім того подібний обмін населенням мав місце і з Чехословаччиною, а Закарпаття було приєднане до УРСР.

Національні меншини України у контексті етнополітичних практик воюючих сторін на початку Другої світової війни (1939–1941): науковий дискурс

Характер Другої світової війни багато в чому визначався специфікою уявлень її провідних учасників про характер міжетнічних конфліктів, міжетнічної взаємодії та технічних можливостей ведення бойових дій. Поряд з тим у роки війни важливе місце в етнонаціональних процесах відігравали проблеми політичних взаємовідносин державної нації (нації-держави) з етнічними об'єднаннями на її території, а також етнічних спільнот між собою. Це зумовлювало й оціночні характеристики, пов'язані із визначенням «паліїв війни», «визволителів» та «поневолювачів», ворогів та союзників, а також уявлення про «свої» та «чужі» території, що в кінцевому рахунку визначало й тематику наукових студій.

Німецьке керівництво прагнуло мобілізувати народ на війну, використовуючи переважно міжетнічні суперечності, а радянське –

соціально-класові. Саме це й визначало характер етнополітики СРСР та Німеччини на початку Другої світової війни і специфіку її висвітлення та аналізу на сторінках наукових досліджень. Якщо генеральними топіками пропагандистського контенту вищого керівництва Німеччини напередодні та на початку Другої світової війни була расова вищість, необхідність відвоювання «життєвого простору» передусім для німців, то в СРСР – «класове протистояння», «боротьба із фашизмом». Певний час уявляючи світову війну як свого роду «повстання» проти буржуазії чи «визвольний похід» пролетаріату, радянське керівництво до початку німецько-радянської війни у 1941 р. майже не приділяло уваги використанню етнічних цінностей для мобілізації громадян на війну.*

Сучасні українські дослідники підкреслюють, що країна Рад з самого початку не мала майже нічого російського: це була виключно інтернаціональна «машина побудови нового світу», для котрої будь-які нації й етноси – лише матеріал для такої побудови [24, с. 102]. Цій самій меті мало слугувати переформатування історичної пам'яті громадян, яке здійснювалося шляхом репресій за соціальним чи етнічним походженням, коли людей змушували відмовлятися від етнічних традицій, культури, родинних зв'язків, віри. Після «великого терору» значна кількість населення СРСР втратила віру у Бога. Водночас саме таке налаштування чи не найкраще відповідало ідеалу армії вторгнення, більшість воїнів

* Використання тези про захист українського та білоруського населення як мотивацію «визвольного походу» зумовлювалося прагненням радянського керівництва уникнути відповідальності за розпалювання війни. На запит німецької сторони, стурбованої затягуванням вступу СРСР у війну, В. Молотов просив врахувати скрутне становище радянського уряду щодо офіційного визначення мотивації участі у бойових діях, оскільки «раніше Радянський Союз ніколи не турбувався про становище національних меншин у Польщі» [53]. Виходячи з цього, війна проти Польщі у радянській пресі обумовлювалася необхідністю визволення українського та білоруського населення, яке перебувало під гнітом польських фашистів. А пізніше, мотивуючи, наприклад, солдатів перед боєм улітку 1941 р., радянські політпрацівники вже наголошували, що «німець – капіталіст, він товстий і тому в нього потрібно стріляти»[100].

якої, нехтуючи загальнолюдськими цінностями, були готовими воювати на чужій території.

У СРСР уже на 1939 р. було утворено, за влучним висловом російських науковців, «озброєну деспотію», раби якої валили ліс, вручну рили котловани у вічній мерзлоті, видобували золото, олово та інші корисні копалини, будували підприємства, аеродроми, прокладали шосейні шляхи та залізниці, експлуатацію яких забезпечували кадрові чекісти [34, с. 902]. Величезні людські та матеріальні ресурси були використані для виробництва військового спорядження та зброї, що мала бути застосована у слушний час. Його визначення залежало від конфігурації сил провідних європейських країн та дипломатичних зусиль, головною метою яких було створення вигідних умов для вступу СРСР у війну.

Зближення СРСР та Німеччини у 1939 р. було продиктоване тактичними міркуваннями: для Німеччини цей крок зумовлювався прагненням уникнути війни на два фронти і необхідністю забезпечити промисловість стратегічною сировиною та матеріалами, а для СРСР – бажанням розв'язати руки для приєднання ряду територій Східної Європи, відмобілізувати армію вторгнення, отримати у своє розпорядження німецькі технології виготовлення новітньої зброї.

Попри очевидність того, що Німеччина та СРСР виступали на початку Другої світової війни як союзники, висвітлення цього її аспекту тривалий час перебувало під суворою забороною в СРСР. Радикальне переосмислення початку війни почалося в роки «перебудови» після зняття цензурних заборон. У той період найбільш жваві дискусії стосувалися перш за все секретних протоколів до радянсько-німецьких договорів від 23 серпня та 28 вересня 1939 р. А після розпаду СРСР в умовах так званої «архівної революції» 1990-х років та появи нових методологічних підходів (військово-історична антропологія та історія повсякденності) до висвітлення подій війни увагу дослідників дедалі частіше привертала цілі та завдання радянської зовнішньої та воєнної політики у 1939–1941 рр. Вагомим каталізатором подібних наукових пошуків стала поява книг В. Суворова (В. Різуна) «Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну» [89] та «День М:

когда началась Вторая мировая война?» [88]. Саме у ході дискусії навколо позиції В. Суворова про планування нападу СРСР на Німеччину у ході операції «Гроза» поступово з'явилися дослідження, автори яких намагалися осмислити загальні засади етнополітики радянського режиму на початку Другої світової війни [4; 41; 62; 90; 91; 93; 94].

Проте до останнього часу практично відсутні наукові дослідження, автори яких висвітлювали політичні настрої представників національних меншин України, визначаючи їхнє ставлення до участі у наступальній війні проти Німеччини та її союзників. Початок Другої світової війни у контексті історії національних меншин розглядається у зв'язку з включенням Західної України до складу СРСР та висвітленням українсько-польських відносин.

Уже протягом 1990-х років у вітчизняних істориків викристалізувалося розуміння того, що події «золотого вересня» 1939 р. виходять за рамки тлумачення їх як «визвольного походу» задля возз'єднання українського та білоруського народів. На тлі дискусій про значення цих подій поступово виокремилися й дослідження не лише про характер бойових дій СРСР проти II Речіпосполитої [40; 74; 75; 76; 77], а й про становище населення, яке проживало на її колишніх землях. Українські дослідники І. Андрухів та П. Кам'янський справедливо відзначили, що у тексті договору про ненапад та у тасмному протоколі відсутні згадки про наміри радянського уряду возз'єднати західноукраїнські землі із Радянською Україною. Натомість тут фігурують такі терміни, як «сфера впливу», «інтереси сторін», «політичні перетворення» [3, с. 8]. Ю. Сливка дійшов висновку, що в переговорах і підписаних документах ішлося лише про імперські інтереси двох сторін. Саме тому учасники змови, визначаючи німецько-радянський кордон, зупинилися на «лінії Керзона», а не на більш логічному, на перший погляд, етнічному кордоні [86, с. 28].

Факт агресії Радянського Союзу проти II Речіпосполитої визнають і деякі сучасні російські дослідники. Проте у російському дискурсі акцентується увага на тому, що поляки раніше силою приєднали ці землі, тому дії Червоної Армії розцінювали як повернення втрачених територій. Позитивну

оцінку нерідко дістає й підписання пакту Молотова–Ріббентропа, оскільки він «значною мірою визначив переможне завершення Великої Вітчизняної війни», забезпечивши два додаткові роки підготовки до бойових дій [6, с. 280].

Водночас і в українському дискурсі, виходячи із важливої для українського суспільства думки про доцільність і обґрунтованість об'єднання українських етнічних земель, помітне небажання ототожнювати напад Німеччини на II Річпосполиту й захоплення польських земель та приєднання Радянським Союзом Західної України [61, с. 155]. Чіткий висновок про спільні агресивні дії СРСР та Німеччини проти Польщі у 1939 р. поширений у польській історіографії. Мотивуючи свої претензії на так звані «східні креси» порівняно тривалим пануванням на заселених переважно українцями (русинами) західноукраїнських землях, частина польських науковців негативно ставиться до їх включення до складу УРСР. Таким чином, оцінки подій «золотого вересня» у російській, українській та польській історіографії визначаються за вагомим впливу геополітичних чинників. Важливо, що в україноцентричному та російськоцентричному дискурсі щодо оцінок подій «золотого вересня» помітний спільний підхід до виправдання дій Червоної Армії. Ця спільність полягає у обґрунтуванні силового приєднання західноукраїнських територій та застосування сили проти польського населення попередніми діями польської сторони. При тому росіяни акцентують увагу на поразці у війні 1920 р., а українці – на ставленні поляків до українців у роки існування II Річпосполитої.

Поряд з тим, у сучасній українській історіографії поширилася думка, що пакт про ненапад та договір про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною були важливою передумовою Другої світової війни. Забезпечуючи А. Гітлеру можливість уникнути у 1939 р. війни на два фронти і потужну сировинну підтримку, вкрай важливу для німецької економіки, угоди з Радянським Союзом дозволили Німеччині окупувати значну частину Європи. Але такий підхід, із акцентом на вигоди для німецької сторони, частково маскує роль СРСР у розпалюванні війни. Частина дослідників, оцінюючи вказані домовленості, що передбачали й розподіл сфер впливу у Європі, не наголошують на їх важливості

для реалізації планів Сталіна та його найближчого оточення у майбутньому протистоянні. Однак, крім поширених думок про «виграш часу для підготовки відсічі ворогу» та значних територіальних надбань, змова двох диктаторів могла забезпечити значні стратегічні переваги для ведення наступальної війни Радянським Союзом. Важливою стратегічною перевагою у такому разі виступала можливість почати наступ з-поза меж лінії укріплень на старому державному кордоні, яка внаслідок свого оборонного призначення гальмувала б розгортання наступу. Іншою перевагою було оволодіння значною і порівняно досконалою транспортною інфраструктурою, що також забезпечувала можливості для розгортання масштабного наступу. Крім того, СРСР отримував у своє розпорядження значні людські та матеріальні ресурси, які могли бути використані для війни (територія УРСР зростає з 450 до 540 тис. км², а населення – з 30960 до 38890 тис. осіб [51]).

Г. Кіссінджер, який протягом 1960–1970 рр. виконував обов'язки держсекретаря США, у своєму дослідженні «Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті», оцінюючи експансіоністські плани російського керівництва, відзначав, що політика Росії «століттями керувалася власним особливим ритмом, здійснюючи безперервну експансію на землях, що охоплювали майже кожен клімат і цивілізацію, і перериваючись час від часу хіба з необхідності скоригувати свою внутрішню структуру відповідно до масштабів завдань – і тільки для того, аби знову повернутися, як приплив, що розбивається об берег. Від Петра Великого до Володимира Путіна змінювались обставини, однак незмінним залишався ритм» [37, с. 44]. Проте твердження про історично сформований експансіоністський характер зовнішньої політики Росії та СРСР неоднозначно сприймаються у російському суспільстві. Та й частина українського суспільства із певним розумінням ставиться до реалізації Й. Сталіна планів щодо розширення впливу СРСР.

У більшості досліджень українських авторів польсько-українські стосунки аналізуються виходячи з характеристики західноукраїнських земель як українських етнічних територій, що входили напередодні війни до складу II Речіпосполитої [12; 13].

Таке твердження підкріплюється й результатами спеціальних наукових студій, де аналізувалася етнічна структура населення цих територій. Так, за даними В. Кубійовича, на 1 січня 1939 р. на території Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств II Речіпосполитої проживало 5824100 осіб, з яких 3727000 були українцями, які розмовляли українською мовою (64,1%), 16300 (0,3%) українцями, які розмовляли польською мовою, а також тут проживало 874700 поляків (15%), 73200 (1,2%) польських колоністів, 514300 латинників (8,8%)*, 569400 євреїв (9,8%) та 49200 представників інших національностей (0,8%), переважно німців. У січні 1939 р. у Львівському воєводстві 58% населення становили українці, 29% – поляки, 13% – євреї, у Тернопільському воєводстві проживало 61% українців, 30% поляків, 8% євреїв, у Станіславському воєводстві проживало 75% українців, 15% поляків, 9% євреїв [49, с. 14]. Водночас порівняно високою була й питома вага неукраїнського населення. Так, близько 1/5 населення українських етнічних територій у складі II Речіпосполитої становили поляки.

У дослідженнях вітчизняних науковців підкреслюється, що на зміст та перебіг польсько-українського конфлікту в умовах Другої світової війни вплинуло прагнення обох сторін до створення суверенної і захищеної національної держави в ситуації, коли реалізація цих прагнень залежала від відносин набагато впливовіших суб'єктів міжнародної політики. Ця думка знайшла своє підтвердження й у роботах зарубіжних учених. За словами професора історії, директора Центру східноєвропейських і середземноморських студій Нью-Йоркського університету Л. Вульфа, саме на галицьких землях антагонізм між поляками та

* Латинники – римо-католики, які мовою, традиціями і побутом майже не відрізняються від українців. За часів Австро-Угорщини їх національність була невизначеною, за часів міжвоєнної Польщі вони переважно ставали поляками, переходили на польську мову. Проте польська мова використовувалася серед латинників не повсюдно. Невеликою була група римо-католиків з польською розмовною мовою (між Сяном і Вислоком). Так звалися також польські колоністи – польські селяни, вихідці з Польщі, що поселилися на проданій їм польськими поміщиками землі [28, с.150–151].

українцями був чи не найбільшим у міжвоєнний період існування Польської держави [16].

У наукових студіях досліджуються різні аспекти протиборства українців та поляків на землях Галичини на початку Другої світової війни. Це протиборство в основному розглядається як трагічна сторінка їхньої історії, зумовлена активними діями повстанських загонів та тривалим небажанням польської сторони вирішувати «українське питання» [29; 30; 31; 32; 33].

У дослідженнях українських учених неодноразово підкреслювалося, що дії українців з усунення поляків з Галичини грали на руку радянському керівництву, яке намаглося викорінити польський вплив у краї, де переважало українське населення. Позиція радянського керівництва не передбачала у 1939 р. існування Польської держави, навіть у квазіформі. 31 жовтня 1939 р. у доповіді про зовнішню політику уряду на позачерговій V сесії Верховної Ради СРСР В. Молотов навіть дозволив собі назвати II Річпосполиту «потворним дітищем Версальського договору».

Значна кількість досліджень українських істориків про період 1939–1941 рр. присвячена висвітленню змін етносоціальної структури західноукраїнського населення, пов'язаних як із добровільним переміщенням українців, поляків, німців, євреїв, так і з ініційованими радянськими владними структурами депортаціями [8]. Нерідко історія національних меншин Західної України 1939–1941 рр. подається сучасними українськими істориками саме через призму репресивних дій сталінського тоталітарного режиму. Науковці наголошують, що основна причина порушень національних прав народів СРСР крилася в самій тоталітарній системі, у відсутності демократії і правових гарантій задоволення національних потреб усіх громадян. Репресивний режим, за висловом О. Рафальського, утверджує на західноукраїнських землях, Буковині та Бессарабії, поширював тут практику політичного стеження, арештів, репресій, депортацій щодо численних представників як корінного населення, так і національних меншин [71, с. 200].

Визначено, що упродовж 1940–1941 рр. на території західноукраїнських областей радянськими органами було здійснено чотири масові депортації, в ході яких з колишніх Волинського, Львів-

ського, Тарнопільського, Станіславського воєводств було вивезено майже 550000 осіб. Жертвами насильницького переселення став майже кожний десятий житель Західної України [70, с. 585]. Визначення кількості поляків, депортованих з вересня 1939 р. до середини червня 1941 р., було здійснене О. Калакурою. За його підрахунками, кількість депортованих поляків сягнула близько 500 тис. осіб [36, с. 301]. Масштаби репресій могли б бути ще більшими. Українські вчені переконливо довели, що масові репресії проти польського населення були припинені лише з початком німецько-радянської війни.

На думку більшості українських дослідників, саме підготовка СРСР до майбутньої наступальної війни відіграла важливу роль у визначенні долі польського (як комбатантів, так і не комбатантів) та значної частини українського населення Західної України, яке залишалося нелояльним до радянської влади. Більшість полонених польських солдатів потрапила до радянських таборів (близько 450 тис.). Рішенням Політбюро ЦК ВКП/б/ від 5 березня 1940 р. було вирішено долю близько 22 тис. польських офіцерів і державних службовців, захоплених у полон під час радянсько-польської війни 1939 р. Протягом квітня–травня 1940 р. у Козельському (Калузька область РФ), Старобільському (Луганська область України) та Острашківському (Тверська область РФ) спецтаборах НКВС, а також у кількох в'язницях Києва, Харкова, Херсона та Мінська всі вони були страчені. За місцем одного із масових поховань – у Катинському лісі під Смоленськом – ці події увійшли в історію як Катинська трагедія. Тільки у 1989 р. Радянський Союз визнав свою відповідальність за здійснений акт масового вбивства. Катинська трагедія дістала в українській науковій літературі однозначну оцінку як одна із кривавих сторінок радянського тоталітарного режиму.

Проте у російськоцентричному дискурсі поряд із загальним засудженням дій щодо полонених польських офіцерів присутні й спроби «розмити відповідальність» за цей злочин. Так, розстріл польських офіцерів пояснювався неприязню до «білополяків», які знищували полонених червоноармійців під час радянсько-польської війни 1920 р., і характеризувався як «злочин у відповідь» [6, с. 281].

Відповідальність за його вчинення намагалися також пов'язати виключно із політикою більшовицького режиму [34, с. 16].

Такі твердження сучасних російських дослідників видаються спробою відмежуватися від злочинних дій, ініційованих вищим керівництвом СРСР (пропозиції про розстріл польських офіцерів були підготовлені Берією та завізовані особистими підписами Сталіна, Молотова, Ворошилова, Мікояна, а також погоджені з Калініним та Кагановичем). Це й не дивно з огляду на те, що Нюрнберзький трибунал оголосив військовими злочинцями тих німців, які віддавали наказ про вбивство військовополонених, а жоден із винних у знищенні польських офіцерів не був покараний. Водночас російські науковці неодноразово наголошували на важливості рішень Нюрнберзького процесу над головними військовими злочинцями, що був ініційований вищим керівництвом СРСР на основі урядової заяви «Про відповідальність гітлерівських загарбників і їх спільників за злочини, що здійснюються ними в окупованих країнах Європи» (14 жовтня 1942 р.). Тим самим підтверджувалася вибірковість визнання певних дій військовими злочинами. Власне вибірковість розгляду дій, які можуть вважатися злочинами на основі цивілізаційного підходу і були вчинені під час Другої світової війни, була яскраво продемонстрована радянським керівництвом ще в ході організації трибуналу. Так, на вимогу радянської комісії на чолі з генеральним прокурором СРСР А. Вишинським було обумовлено низку питань, яких не слід було торкатися під час процесу. У контексті цього дослідження серед таких питань варто виділити радянсько-німецький пакт і всі додатки до нього; характер суспільного ладу в СРСР; угоди з Німеччиною про обмін і депортації населення; радянсько-польські стосунки і приєднання до СРСР Західної України. Таким чином, перебування СРСР у таборі переможців дозволило закласти основи частини оціночних характеристик збройної боротьби, територіальних надбань та політики депортацій у роки війни. І на певний час вдалося приховати навіть від громадян власної країни криваві сторінки діяльності радянських спецслужб, серед жертв яких було багато представників національних меншин України.

Проте вітчизняними дослідниками було доведено, що головним знаряддям політичних репресій на західноукраїнських землях протягом 1939–1941 рр. були радянські органи державної безпеки. В умовах тоталітарного режиму основним напрямом діяльності спецслужб незмінно залишався політичний розшук, а їх першочергова мета полягала у придушенні найменших ознак нелояльності владі. В. Даниленко вказував, що СРСР, готуючись до наступальної війни у Європі, планував масові арешти на територіях, які планувалося приєднати, задовго до початку Другої світової війни. Ще у 1925 р. розвідувальні відділи радянських спецслужб формували списки осіб, які служили у польській та румунській поліції або брали активну участь у роботі українських емігрантських організацій і підлягали арешту після захоплення цих територій частинами Червоної Армії [26, с. 114]. Власне масштаби та оперативність репресивної діяльності радянського режиму у 1939–1941 рр. на території приєднаних західноукраїнських земель, Північної Буковини та Бессарабії свідчать про тривалу підготовку радянських спецслужб для здійснення таких дій. Метою була уніфікація суспільно-політичного життя на приєднаних територіях. В. Холодницький, наприклад, підкреслював, що працівники НКВС на території Північної Буковини та Бессарабії переслідували не лише колишніх службовців румунської адміністрації, а й місцевих активістів політичних партій, у тому числі навіть і комуністів [95].

Жорстокість радянського режиму призвела до швидкого розчарування у ньому навіть тих жителів приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. територій, які попервах позитивно ставилися до радянської влади. Одним із наслідків стала масова міграція населення до німецької зони окупації II Речіпосполитої [84; 99].

На основі радянсько-німецької угоди 28 вересня 1939 р. і договору про добровільне переселення, підписаного 16 листопада 1939 р. у Москві, українці, білоруси та росіяни, що жили у Генеральній губернії*, могли переселитися до СРСР, а німці, які

* Генеральна губернія – адміністративно-територіальна одиниця, утворена 26 жовтня 1939 р. в окупованій німцями центральній частині колишньої II Речіпосполитої та поширена згодом на територію Західної України.

жили у східній частині колишньої Польщі – переїхати до Німеччини. Абсолютна більшість німецького населення віддала перевагу зміні місця проживання. М. Панчук відзначав, що проблема німецького населення була «полюбовно вирішена» з партнером по пакту Ріббентропа–Молотова. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення Західної України переїхала до Німеччини або в зони її впливу. Ті ж із німців, що також побажали виїхати, але не були прийняті німецькою владою, відправлялися у східні райони СРСР [69, с. 16]. Поряд з тим до Генеральної губернії виїжджали й українці*, які, видаючи себе за німців, за мовчазної згоди німецьких переселенських комісій у Галичині та Волині втікали з-під влади більшовиків. До червня 1940 р., за даними В. Кубійовича, до Німеччини виїхало близько 10000 осіб, переважно представників інтелігенції [50, с. 182]. Важливим, на думку українських дослідників, було те, що на підставі радянсько-німецьких угод до Німеччини виїжджали в основному представники інтелігенції, а до СРСР – в основному селяни, які під тиском репресій досить швидко стали докладати зусиль для повернення до Генеральної губернії.

Репресії з боку радянської влади щодо українців, на думку І. Ільюшина, певною мірою вплинули на їх ставлення до поляків – воно стало доброзичливішим. В українському середовищі навіть виникло почуття певної солідарності з польським населенням [32, с. 72], позаяк греко-католицький клір та інтелігенція визнали поляків за менше зло, порівняно із більшовиками. Однак до повного примирення між українцями і поляками справа не дійшла, оскільки пошуки ситуативних союзників у роки війни задля реалізації власних національних прагнень на спірних територіях залишалися лише ситуативними з обох сторін.

Масштабність репресивної політики на приєднаних протягом 1939–1940 рр. територіях свідчила про налагодженість репресивної діяльності в СРСР, адже репресивні органи «набули гарту»

* За мовчазної згоди німецьких переселенських комісій у Галичині та Волині українці, які прагнули виїхати до Генеральної губернії, видавали себе за німців.

ще впродовж довоєнних репресивних кампаній. Проте готуючись до наступальної війни, вище керівництво СРСР змушене було й обмежувати маховик репресій через наростання опору представників практично всіх соціальних груп. Політбюро ЦК КП(б)У вже у 1940 р. ухвалило Постанови «Про незаконні дії, припущені місцевими органами влади у Львові», «Про помилки, що допускалися деякими місцевими парторганізаціями Ровенської і Волинської областей» і «Про факти неправильного ставлення до колишніх членів комуністичної партії Польщі», які фактично свідчили про хибність політики, заснованої на класових принципах, коли репресії спрямовувалися проти цілих соціальних груп. У цих документах наводилися численні факти порушень «революційної законності», які, поряд з іншими методами «соціалістичних перетворень», украй негативно сприймалися місцевим населенням і свідчили про неприйняття ним політики радянізації краю.

У контексті аналізу засобів та наслідків радянізації на західноукраїнських землях у дослідженнях сучасних українських науковців ідеться про наростання опору передусім заможних соціальних груп польської, єврейської, румунської меншин. Проте комплексні дослідження цієї проблеми до останнього часу ще не здійснені. Більшої уваги українських дослідників потребує й процес формування повстанських загонів (передусім польських) на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.

Відображення на сторінках наукових праць знайшов і аналіз наслідків зміни статусу представників окремих етнічних груп у зв'язку зі змінами державних кордонів упродовж Другої світової війни. Включення до складу УРСР на початку Другої світової війни західноукраїнських земель, Північної Буковини та Бессарабії призвело до того, що поляки, німці, румуни та інші етнічні групи, що проживали на цих землях, набули статусу національних меншин УРСР. Так, Л. Рябошапко, аналізуючи правовий статус національних меншин України, наголошував на порушенні громадянських прав різних соціальних груп національних меншин, їх переселення, депортації, звільнення з роботи, арешти, розстріли. Утвердження тоталітарної системи супроводжувалося і порушенням політичних прав національних меншин (припинення діяльності всіх політичних партій, громадських організацій, фор-

мування депутатського корпусу, кадрового забезпечення «соціалістичних перетворень» за умови попереднього їх затвердження Політбюро ЦК КП(б)У або її місцевими структурами). Порухення названих прав меншин доповнили й поглибили репресивні заходи в економічній сфері (проведена без відшкодування націоналізація і конфіскація майна, необґрунтовано великі ставки податків, перехід на радянську валюту і реорганізація банківської системи без матеріальної компенсації) [78; 79; 80; 81; 82; 83]. О. Калакура вказував, що з метою ідеологізації та радянзації тоталітарний режим реформував систему освіти, культури, широко використовував засоби масової інформації, пропаганди й агітації, культурно-освітні установи [36, с. 305].

Українські дослідники наголошують, що, приєднавши на початку Другої світової війни військовим шляхом західно-українські землі, Північну Буковину та Бессарабію, надавши вигляду легітимності їх включення до складу СРСР, сталінський режим змушений був не лише боротися проти «класових ворогів», а й «розв'язувати» проблему «нелояльних націй». Ішлося насамперед про значну частину поляків, німців, румунів, які переважно негативно ставилися до приходу Червоної Армії [23, с. 150]. Проблему «нелояльних націй» намагалися розв'язати за використанням місцевого українського населення. Так, на землях Західної України «політика українзації» одразу набула вигляду деполонізації. Проте попри твердження про захист українського населення, звільнення його «з-під національного гніту польського (румунського) колоніального правління» справжньою метою подібних дій залишалася максимальна уніфікація суспільно-політичного життя. Усунення поляків не означало максимально можливого залучення до управлінської діяльності місцевих українців. Місцеві українські кадри значною мірою виявилися незадіяними в керівних органах влади, передусім на рівні областей та великих міст. Відповідальні посади обіймали переважно партійні та радянські функціонери зі східноукраїнських областей. Культурно-освітній рівень багатьох з них був досить низький. Незнання або погане знання української мови, необізнаність зі специфікою регіону або й відверта зневага до місцевих жителів не сприяли успішному виконанню покладених на них завдань у сфері

управління. Однією з особливостей кадрової політики радянської влади на приєднаних територіях стало незвичне за умов польського правління призначення до місцевих органів влади значної кількості євреїв. Суттєве збільшення євреїв у владних структурах усіх рівнів пояснювалося порівняно високою часткою їх серед кадрів, надісланих зі Сходу для партійної та радянської роботи в органи НКВС, суд, прокуратуру, а також активною позицією місцевого єврейства, так званих «висуванців», які почали заступати місця, звільнені представниками польської еліти [23, с. 152]. Висвітлення цього питання хоча й знайшло певне відображення на сторінках наукових досліджень, але потребує подальших наукових пошуків для аналізу динаміки національного складу органів управління територій, приєднаних до УРСР у 1939–1941 рр.

Подальшого дослідження потребує й ставлення національних меншин України до Другої світової війни, до зміни відносин між СРСР та Німеччиною після підписання пакту Молотова–Ріббентропа, а також до розширення кордонів УРСР за рахунок приєднання нових територій та до радянсько-фінської війни. Наукові пошуки у цій сфері допоможуть визначити політичні настрої представників національних меншин України й до початку німецько-радянської війни.

**Національні меншини України
у контексті етнополітичних практик воюючих сторін
у роки німецько-радянської війни (1941–1945): науковий
дискурс**

На початку Другої світової війни Червона Армія виявила нездатність воювати «малою кров'ю», що підтвердили події радянсько-фінської війни. А вже на початку німецько-радянського протистояння, випередивши Червону Армію у розгортанні та мобілізації, німці забезпечили собі можливість не лише бити противника по частинах, а й повністю зірвати плани радянського керівництва щодо розгортання наступальної війни у Європі. Розміщені на певних позиціях для наступу, радянські війська не могли швидко перегрупуватися для ведення оборони. Тим більше,

що бійців та командирів не готували для ведення оборонних боїв. Водночас запеклий опір підрозділів Червоної Армії позбавив противника ілюзій про швидке завершення бойових дій. Втягнутими у протистояння виявились і представники національних меншин, які проживали на українських землях.

Тема участі представників різних етнічних груп у війні була політизована ще в роки, коли тривали бойові дії. Поразки Червоної Армії у війни проти Німеччини та її союзників у 1941 р., з одного боку, змусили сталінське керівництво дещо змінити акценти етнополітики, а з іншого, сприяли поширенню колабораціонізму.

Кон'юнктурні мотиви, зумовлені поразками на фронтах війни, змусили звернутися до перевіреної ще у часи існування Російської імперії ідеологічної зброї – панславізму, який, зокрема, базувався на тезі про винятковість історичного розвитку слов'янських народів. В умовах війни актуалізації всеслов'янської солідарності як ідеологічної конструкції надавалося важливе значення у справі організації збройного опору фашизму. У серпні 1941 р. у Москві було проведено Перший всеслов'янський з'їзд. Серед його організаторів було багато видатних письменників, учених, художників зі слов'янських держав та республік СРСР. З'їзд закликав до слов'янського культурного об'єднання і співробітництва. Водночас панславізм був і засобом зростання впливу у повоєнній Центральній та Південно-Східній Європі. На тлі панславізму поступово все більш виразно стала проявлятися глорифікація російського чинника та наголос на необхідності об'єднати всі сили для відсічі ворогові.

У публікаціях А. Панкратової, К. Стецюк, С. Белоусова, Ф. Шерстюка містилися спроби «аргументувати» керівну роль «старшого брата» [9; 68; 69; 97]. Відсутність наукового обґрунтування подібних тверджень поряд зі заміною їх ідеологічними гаслами не стали на перешкоді поширенню такого типу висловлювань у подальших роботах науковців. Глорифікація російського чинника у війні, започаткована Сталіним, призвела до поширення подібного штамп у творах окремих західних вчених, що ототожнювали саме російський народ із народом, який переміг Німеччину, постійно вживаючи висловлювання на зразок «війна з Росією», «похід проти росіян» та ін. [11; 27; 54; 58; 59].

Незважаючи на критику сталінізму, подібні твердження присутні і у дослідженнях сучасних російських учених [57, с. 370–394]. Чи не вінцем подібних думок стало провокаційне висловлювання президента РФ В. Путіна про те, що начебто росіяни й без допомоги українців вибороли б перемогу у війні. І це при тому, що у російському чи російськоцентричному дискурсі війна характеризувалася виключно як «Вітчизняна». Проте навіть російські дослідники змушені були визнати, що чим більше затягувалася війна, тим більше ставав відчутним на її тлі новий оберт застарілої війни громадянської – стихійний протест проти більшовизму, у якому брали участь представники національних меншин [34, с. 154].

Дослідження ставлення населення до війни призвели до того, що в Україні поступово все більше науковців стали з обережністю ставитися до визначення німецько-радянської війни як Вітчизняної. Причиною ставали висновки наукових студій щодо кількості дезертирів з Червоної Армії, позитивного сприйняття частиною громадян німецького вторгнення [19; 20; 21; 65; 66; 67].

Саме у контексті дослідження ставлення населення України до війни більшість українських науковців висвітлювали долю представників національних меншин. На сторінках наукових праць національні меншини були представлені в основному через призму аналізу німецької та радянської етнополітики, участі у бойових діях по обидва боки фронту, визначення повоєнних кордонів УРСР (чи СРСР) або ж як на тлі висвітлення змін етносоціальної структури населення як окремих регіонів, так і республіки в цілому. Висвітлюючи події німецько-радянської війни, найбільше уваги науковці приділяли визначенню долі кримських татар, євреїв та поляків, дещо менше автори наукових студій торкалися історії німців, ромів, болгар. При тому частина досліджень здійснювалася за сприяння іноземних організацій та окремих зацікавлених громадян, а також на основі різних форм співробітництва наукових установ різних країн (особливо це стосується дослідження Голокосту). Особливістю багатьох наукових студій була схильність до виділення участі представників національних меншин у бойових діях на боці Червоної Армії із визначенням кількості нагороджених орденами і медалями, числа загиблих та поранених. Менше уваги дослідники звертали на участь представників

національних меншин у війні на боці Німеччини та її союзників, тому це питання і до останнього часу залишилося порівняно невисвітленим.

Тривалий час науковці відмовлялися вести мову про причини дещо лояльного ставлення кримських татар до німецького вторгнення. Але саме таке ставлення до вермахту багато в чому зумовлювалося різким поворотом культурної політики на початку 1930-х років у бік русифікації. Не залишилися осторонь і мусульманські народи, які мали «подолати» культурні відмінності між ними і росіянами. Наступ на мусульманство супроводжувався гоніннями на віруючих, закриттям і руйнуванням мечетей та релігійних шкіл, націоналізацією вакуфних земель. Важливою зброєю у боротьбі проти ісламу була відмова від традиційної арабської письменності, якою написані Коран і вся писемна спадщина мусульман. У ході боротьби з націоналізмом і посилення русифікаторських тенденцій уже під час Другої світової війни (у 1940 р.) вона була переведена з латинської графіки на кирилицю. Дві реформи алфавіту, здійснені протягом життя одного покоління, мали вкрай негативний вплив на культуру мусульманських народів. Особливо болісними реформи алфавіту були для народів із розвинутою літературою – азербайджанців, кримських татар, таджиків.

В. Котигоренко зазначав, що більшовизм був чужим для життєвих основ і національної культури кримськотатарського народу, а «насаджування цієї російської системи вимагало ламання не лише релігійних чи естетичних поглядів, а й усього світу кримського татарина, його власного світу» [44, с. 430–431]. З огляду на це стає зрозуміло є позиція значної частини кримськотатарського народу у роки Другої світової війни.

Науковцями доведено, що процес створення та використання іноземних добровольчих формувань напряму залежав від зовнішньої окупаційної та національної політики Німеччини. А найбільш тісний зв'язок прослідковувався по лінії «окупаційна – національна політика» [72]. Німецький дослідник К. Пфефер наголошував навіть, що «німецькі війська та служба тилу на Сході не могли б продовжувати боротьбу впродовж тривалого часу, якби значна частина населення не працювала на німців і не допомагала

німецьким військам» [35, с. 513]. Фактично, чим довше тривала війна, тим більше німецьке командування змушене було залучати до боротьби з противником осіб ненімецького походження, відступаючи тим самим від ідеї перспективного панування «арійської раси». Водночас подібна ситуація породжувала у частини представників національних меншин України надії на покращення свого становища, або й на створення власної держави, хоча б у квазіформі.

Як виявилось, впродовж протистояння Німеччини та СРСР використання добровольчих формувань німецьким командуванням забезпечувало кращі результати у боротьбі із партизанами. На території Півдня України ареною такого запеклого протистояння став Крим, де з кінця 1941 р. важливим фактором, який здійснював вплив на окупаційну політику, був партизанський рух. Гострота цієї проблеми для окупаційних військ визначалася безпосередньою близькістю районів дії радянських партизанів до важливих з оперативної точки зору населених пунктів.

Головним органом з забезпечення порядку на території Криму була айнзатцгрупа «Д» під керівництвом О. Олендорфа. Вона була «інструментом здійснення расової політики» і провадила знищення євреїв, комуністів та інших «небажаних елементів». Уже у січні 1942 р. було здійснено вербування добровольців до загонів допоміжної поліції із кримських татар. Крім того, створювалися добровольчі батальйони «Schuma», які використовувалися у антипартизанських операціях. Загальна кількість добровольців з-поміж кримських татар оцінюється у 15–20 тис. осіб [72] (деякі російські автори називають цифру 10 тис. [34, с. 132]). Саме цей факт наводиться частиною дослідників як «виправдання» депортації кримськотатарського народу у 1944 р. на основі підписаної Сталіним постанови ДКО від 11 травня.

Масове виселення кримських татар, до яких додали також відізваних з діючої армії солдат та офіцерів кримськотатарської національності (близько 9 тис. осіб [34, с. 132]), здійснювалося досить оперативно і було завершено вже 20 травня. Після татар з Криму були виселені 15 тис. греків, 12 тис. болгар та 10 тис. вірмен.

Заслугує на увагу думка авторів передмови до збірника документів і матеріалів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)» про те, що депортація кримських татар, болгар, греків та вірмен, здійснена у травні–червні 1944 р., мала характер масової каральної акції щодо народів, окремих представників, яких радянська влада звинуватила у пособництві німецьким окупантам [47, с. 3]. Водночас, останнім часом російські науковці визначають її як підготовку до війни між СРСР та Туреччиною, що планувалася Й. Сталіним [34, с. 132].

У матеріалах радянських архівів наводяться дещо різні дані щодо кількості депортованих кримських татар. Згідно із даними Л. Берії вона становила понад 180 тис. осіб. У доповідній відповідального організатора ЦК ВКП/б/ по Кримській області наводиться цифра 187859 осіб. За даними Держкомісії РНК СРСР – 188626. Представники Національного руху кримських татар стверджують, що «з Криму у травні 1944 р. в ешелони смерті було загнано 400 тисяч татар: жінок, старих і дітей». Письменник О. Авторханов називав цифру у 423100 осіб. Проте, на думку авторів колективної монографії «Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект», найбільш достовірними є дані архівних джерел [63, с. 202].

У дослідженнях вітчизняних учених на основі аналізу широкого кола архівних матеріалів відображено кількісний та географічний зрізи депортаційних акцій у Криму, порядок та умови виселення, масштаби втраченого майна, худоби, сільгосп-продукції спецпереселенцями. Частина науковців зосередила свою увагу на висвітленні політичних настроїв депортованих, умов їх облаштування на новому місці, а також визначенні числа тих, хто помер під час здійснення депортації. Водночас помітним залишається наголос на тому, що більша частина кримських татар не служила у добровольчих батальйонах, підкреслюються заслуги прославленого льотчика кримського татарина двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана, Героїв Радянського Союзу Абдуреїма Рошидова, Абделя Тайфука, Узеїра Абдураманова, Сейтнафе Сейтвелієва, дещо менше згадок про те, що захисник Брестської фортеці майор Гаврилов також належав до кримських татар.

Можна погодитись із О. Галенком, який вважає, що хронологію, обставини депортації та кількість депортованих кримських татар можна вважати встановленими, а у наступних дослідженнях можуть бути проаналізовані лише дані неофіційної статистики депортації з метою оцінки достовірності офіційних даних [18]. Потребує вивчення та аналізу й мотивація політичної поведінки різних верств кримськотатарського населення в роки війни. Безсумнівно, тема колабораціонізму, у тому числі кримськотатарського, має таке саме право на опрацювання, як і будь-яка інша. Однак вивчення цього сюжету навряд чи буде науково коректним поза взаємозалежним з'ясуванням питань про поразку Кримського фронту і труднощів розгортання партизанського руху в Криму, без глибокої психолого-антропологічної рефлексії історичних, соціально-політичних, психологічних причин, що зумовили колабораціонізм частини кримчан, у тому числі кримських татар [46, с. 232]. Важливою залишається й оцінка перспектив використання Кримського півострова для запланованої Сталінінм війни проти Туреччини, а також обставин, що змусили відмовитися від таких планів.

Доля **польської національної меншини** в роки німецько-радянської війни перебувала у полі зору вітчизняних науковців у зв'язку зі складністю та суперечливістю польсько-українських відносин. Історики української діаспори дійшли висновку, що польсько-український конфлікт у роки війни був інспірований радянськими спецслужбами. Ця точка зору стала провідною і в працях сучасних українських істориків [85, с. 17], які, крім цього, схильні покладати частину вини і на польські шовіністичні кола. О. Калакура під інспірацією польсько-українського конфлікту розумів підбурювання або навіювання взаємного недовіря, ворожнечі, ненависті, підштовхування до протистояння та помсти [36, с. 309]. Натомість у низці праць польських істориків причини конфлікту пов'язуються тільки з діяльністю українських націоналістів [71, с. 220]. Однак не варто скидати з рахунку спроб польського емігрантського уряду втілити у життя план «Буря», який слугував одним із засобів відновлення контролю над західноукраїнськими землями, оскільки у ході вирішення так званого «українського питання» у польському середовищі досить

сильними були позиції щодо збереження кордонів II Речі-посполитої (розгляд питання про надання українцям широких демократичних прав часто використовувався саме для збереження довоєнного статус-кво у сфері державних кордонів). Реалізація плану «Буря» дуже не сподобалася радянському керівництву. Цей план передбачав повстання на окремих територіях безпосередньо перед приходом радянських військ з метою формування польських органів влади на випередження дій радянського керівництва. Як свідчать результати досліджень українських учених, цей план був реалізований навесні 1944 р. на Волині, а в липні – у Львові* та деяких інших містах Галичини [56]. Однак по мірі того, як ці міста захоплювали радянські війська, вояків польської Армії Крайової роззброювали, а деяких навіть розстріляли або ув'язнили. Й. Сталін діяв у руслі тегеранських домовленостей, згідно з якими Великобританія та США погодилися визнати Польщу сферою переважних інтересів СРСР.

Водночас відзначимо й позицію українського дослідника В. Гулая, який стверджував, що оперування ірраціональними емоційними конструкціями як пересічними українськими чи польськими мешканцями Галичини (або Волині), так і політичними та військовими очільниками ще більше загострювало взаємні суперечності, що їх дедалі частіше прагнули розв'язати через фізичне знищення протилежної сторони. Домінування крайніх, виразно негативних ідей, поглядів, взаємних оцінок українців та поляків, які пропагувалися адептами українського інтегрального націоналізму та польського шовінізму, сприяло загостренню міжетнічного конфлікту [25, с. 395]. При тому, як справедливо відзначив І. Ільюшин, українсько-польське збройне протистояння на територіях спільного проживання представників двох народів не могло не мати трагічних наслідків для цивільного населення. Дослідником визначено, що переважна більшість як українців, так і поляків вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину та Надсяння своїми землями. А тому вони

* У липні 1944 р. план «Буря» також був реалізований у Вільнюсі. Принаймні до цього часу АК ще виступала союзником Червоної Армії, коли спільними зусиллями місто було звільнено від німців.

були безпосередньо зацікавлені у перемозі однієї з ворогуючих сторін (УПА чи АК), що сприяло втягненню у конфлікт все більшої кількості місцевих жителів [33, с. 657]. До цього додамо, що використання історичної пам'яті про ці події у сучасний період для створення нових точок протистояння видається злочинним, оскільки, як і тоді, може бути корисним московському керівництву, що діяло і діє за відомим принципом «поділяй і володарюй».

Цілком вірогідно, що польсько-український конфлікт сприяв досягненню домовленостей щодо юридичного оформлення територіальних надбань СРСР у роки війни. Домовленість між провідними країнами Антигітлерівської коаліції призвела до визначення радянсько-польського кордону по лінії Керзона і суттєвого збільшення території Польської держави на заході за рахунок колишніх німецьких володінь. «Переміщення на захід» Польської держави, серед іншого, зумовило й масштабні зміни етносоціальної структури населення певних регіонів. У контексті цього дослідження виділимо насамперед Галичину та Волинь. За висловом В. Котигоренка, переміщення на захід кордонів УРСР з одночасною передачею частини українських етнічних територій Польщі призвели до появи в обох державах сотень тисяч українців і поляків, які відразу стали відповідними етнонаціональними меншинами. Особливо болісною була ця метаморфоза для поляків, які на теренах Західної України були до того частиною панівної нації [44, с. 125].

Проблема взаємного обміну населенням між УРСР та Польщею посіла вагоме місце у науковому дискурсі про Другу світову війну. Дослідниками переконливо доведено, що основною причиною обміну було бажання обох сторін вилучити ті етнічні спільноти, які не «вписувалися» у бажану етнічну структуру місцевого населення. Проте справжні наміри ретельно приховувалися пропагандою, генеральними топіками якої стали висловлювання на кшталт «прояву гуманізму» або «добровільного переселення». Виселяючи поляків, радянський уряд прагнув не допустити формування на західноукраїнських землях опозиційної польської етнічної спільноти. Водночас виселення українців означало для прорадянського польського керівництва й можливість

порозумітися із неприхильно налаштованими широкими колами польських громадян [7, с. 573]. До цього можна додати, що керівництво СРСР та ПНР не бажало загострювати стосунки у соціалістичному таборі, адже боротьба за певні території між українцями та поляками могла негативно вплинути на світовий імідж цих країн, ускладнити досягнення міжнародно-правових рішень про визначення державних кордонів після завершення Другої світової війни.

У сучасний період потрібен виважений діалог українських та польських науковців для аналізу польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни. Вироблення узгодженого погляду на ці події може суттєво сприяти подоланню політичних спекуляцій з обох сторін*.

Друга світова війна була важким випробуванням для німців України. А. Гітлер прагнув використати їх для досягнення власних експансіоністських цілей, а радянське керівництво розглядало їх, як і поляків, потенційно можливими зрадниками.

Історія німців України у роки німецько-радянської війни представлена працями, де міститься аналіз примусового переміщення німецького населення за ініціативи радянського керівництва. Визначено, що після ухвалення Державним Комітетом Оборони (ДКО) 22 вересня 1941 р. постанови про переселення німців із Запорізької області було виселено 30720 осіб, з Луганської – 259, зі Сталінській області – 28743 особи. У 1941–1942 рр. було переселено 9200 німців з Одеської та Дніпропетровської областей, а на основі постанови Рад фронтів та наказу НКВС СРСР від 20 березня 1942 р. було депортовано 1500 німців з Харківської області. Одночасно депортували німців з Кримської АРСР [63, с. 191]. У дослідженні В. Клеца стверджується, що німці вкрай негативно ставилися до примусового переселення, вдаючись

* Одним із варіантів розширення такого діалогу можна назвати регулярні українсько-польської зустрічі «Історія, сучасність та майбутнє», які стали можливими за ініціативи керівництва Івано-Франківського національного університету та за подальшої підтримки їх організації керівництвом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Десята така зустріч відбулась у вересні 2017 р.

навіть до спротиву, що підтверджувалося відповідними документами НКВС. Водночас дослідник піддає сумніву поширену у наукових дослідженнях кількість депортованих німців з Криму у 50–53 тис. осіб (іноді називається й цифра у 65 тис. осіб [63, с. 191]). Він мотивує свої сумніви тим, що за даними Всесоюзного перепису населення 1939 р. німців у Криму всього нараховувалось 51299 осіб [39, с. 130].

Сучасні дослідники критично сприймають і твердження своїх колег, опублікованих раніше (в основному протягом 1990-х років) про те, що все німецьке населення України було депортоване на початку німецько-радянської війни. Зокрема, на думку В. Клеца, з України була депортована приблизно четверта частина німців. Він наводить дані передвоєнних переписів, згідно з якими у 1937 р. в Україні проживали 401880 німців, а у 1939 р. – 392458. Крім того, дослідник оперує німецькими даними, відповідно до яких після окупації України на території утвореного тут Рейхскомісаріату проживали 163 тис. німців. А крім того більше 130 тис. німців жили на території Трансністрії [39, с. 132]. До речі, цифра у 163 тис. німців, які перебували на території Рейхскомісаріату Україна на момент його утворення, міститься й у більш ранньому дослідженні А. Айсфельда, який підтверджував її відповідними даними Житомирського, Київського, Луцького, Дніпропетровського, Миколаївського генерал-комісаріатів та даними про кількість німецького населення Мелітополя [1]. Таким чином, можна стверджувати, що результати новітніх досліджень свідчать про те, що значна частина німецького населення попри всі зусилля радянської влади змогла уникнути депортації і залишилася в Україні. Про це також додатково свідчать і дані про масштабні переміщення німців у роки нацистської окупації. Протягом 1942–1943 рр. німецька окупаційна влада здійснювала їх переміщення з метою створення «зразкових німецьких поселень». Це питання, зокрема, детально досліджував А. Айсфельд, який вказував, що восени 1942 р. німецькою окупаційною владою було здійснено спробу переселити значну частину етнічних німців до групи німецьких поселень під загальною назвою Хегенвальд, яка мала розміщуватися вздовж шляху Житомир–Бердичів. Із запланованих 30000 вдалося переселити лише 10178 німців. Компактно

розселити їх не вдалося через поразки на фронті. Не вдалося реалізувати й ідею створення у Криму та у нижній течії Дніпра «готської області» (Гоенгау) [2, с. 618].

А вже у 1943 р. в умовах відступу німців та їх союзників з України почався процес евакуації німецького населення на захід. Масова евакуація німецького населення, як зазначав Б.Чирко, з території Рейхскомісаріату Україна здійснювалася з серпня 1943 р. по травень 1944 р. Евакуація здійснювалася з району Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, Кривого Рогу, Мелітополя, Маріуполя та Криму [96, с. 87]. При тому, на підготовку до переміщення німцям відводили не більше трьох діб. Загальна кількість німців, евакуйованих до кінця березня 1944 р. з Рейхскомісаріату Україна, становила 116625 осіб. Спочатку основний загальний німців опинився на території Польщі (згідно з даними А. Айсфельда до 17 липня 1944 р. там перебувало близько 240 тис. німців з Причорномор'я, Східної Волині та Трансністрії. Проте частина з переселенців не змогла залишити територію України, а інші опинилися на території Австрії, Чехословаччини, Румунії, Італії, Югославії), а з початку 1945 р. почався їх виїзд до Німеччини. Проте у Німеччині до них найчастіше ставилися як до чужинців [2, с. 618].

У наукових студіях вітчизняних дослідників висвітлена й доля осіб німецького походження після відновлення радянської влади на українських землях. Науковцями підкреслюється, що відновлення радянської влади в Україні супроводжувалося новими репресіями і депортаціями фольксдойчів. Поряд з тим, великого розмаху набула кампанія з репатріації. Загальну кількість репатрійованих до СРСР німців науковці оцінюють у 245000–250000 осіб, які перебували після завершення війни на території, що контролювалася Радянським Союзом, а також 45000–50000 німців, які перебували на території західних окупаційних зон. Водночас, за твердженням Б.Чирка, кількість німців-репатріантів, які повернулися в Україну, встановити не вдалось [96, с. 88].

Оцінюючи трагедію німецького населення, яке проживало в СРСР, російські дослідники цілком слушно відзначили, що нічого подібного стосовно росіян у Німеччині не було. Російські емігранти і далі спокійно жили у своїх будинках як у Німеччині, так і в

країнах, що потрапили під владу III Рейху. Тому, згідно із твердженням російських науковців, у «расовій нацистській державі людям із російською кров'ю жити виявилось суттєво легше, ніж у інтернаціональній радянській людям з німецькою кров'ю» [34, с. 130].

У дослідженнях вітчизняних науковців наголошується й на трагічній долі болгарського населення в роки війни. Болгари та німці, як представники «неблагонадійних народів», не підлягали мобілізації до Червоної Армії. Проте, на відміну від німецького населення України, на початку війни їх не висилали до Сибіру та Середньої Азії, як це влітку 1941 р. радянські урядовці вчинили із багатьма нащадками німецьких колоністів. Значна частина болгар мали надії на покращення свого становища після приходу німців. Більшість болгар, які були свого часу розкуркулені і вислані, поверталися до рідного краю, яким для них була Таврія (переважно тогочасні українські болгарі ніколи не відвідували Болгарії). Водночас прагнення жити на рідній землі зумовлювало й настожене ставлення до виїзду в Німеччину на роботу. Проте для багатьох болгар німці не залишали права вибору у цьому питанні.

Українськими дослідниками визначено, що 20 квітня 1942 р. ініціативна група від імені 60000 болгар, які жили у 30 селах Таврії, звернулася до болгарського царя Бориса III з проханням дозволити переселитися на прабатьківщину, а також посприяти реалізації цього наміру. Основна маса переселенців вирушила до Болгарії на початку вересня 1943 р. В основному переселенню віддавали перевагу ті, хто боявся нових переслідувань за умови повернення радянської влади. На зимівлю переселенці зупинилися у південній частині Бессарабії, а вже у середині березня 1944 р. було досягнуто домовленості між урядами Румунії та Болгарії щодо порядку прямування переселенських партій до Добруджі. Переселенський рух охопив не тільки болгарські села Таврії, але й Криму, Кіровоградської, Миколаївської та Одеської областей. Усього переселялося близько 2500 осіб. Проте після приходу до влади у Болгарії комуністів на чолі із Г. Дімітровим з вересня 1944 р. почалися репресії проти болгар, які переселилися з Таврії. А на початку березня 1945 р. на основі домовленостей радянського та болгарського уряду всі болгарі, які були свого часу громадянами

СРСР, підлягали негайному поверненню до Радянського Союзу. Абсолютна більшість з них була розміщена вже на території Таджикистану, а після 1956 р. їх нащадкам вдалося повернутися до Таврії. Залишитися у Болгарії пощастило невеликій кількості болгар, які скористалися підробленими паспортами й довідками, де місцем народження вказувалися території Румунії чи Болгарії [60, с. 135].

Політика «остаточного розв'язання єврейського питання» гітлерівцями призвела до масового знищення єврейського населення. Масові акції з винищення єврейського населення в окупованій Україні супроводжувалися потужною пропагандистською антисемітською кампанією. Її метою, серед іншого, була й провокація погромів євреїв на територіях, контрольованих радянською владою. Проте такі спроби спровокувати погроми виявилися марними.

Дослідниками визначено, що найбільш жорсткі акції з винищення єврейського населення проводилися в німецькій зоні окупації. Поділля та Житомирщина розглядалися Німеччиною як основа колонізації Сходу (території СРСР) [53, с. 23]. Дещо інші форми розв'язання «єврейського питання» застосовувалися в Трансністрії. На її території каральні акції проводили військові підрозділи та загони жандармів. Масштаби цих дій суттєво залежали від розвитку подій на фронтах [5, с. 328]. Як довели українські дослідники, на частині території Трансністрії з осені 1941 р по 1944 р. масові розстріли євреїв не проводили. Румунська адміністрація з грудня 1942 р. у здійсненні політики стосовно єврейського населення віддавала перевагу не безпосередньому фізичному знищенню євреїв, а схилилася до створення умов, що сприяли б їх поступовому вимиранню [14, с. 158]. У науковій літературі ґрунтовно досліджено переміщення єврейського населення в роки війни до гетто. Дослідники вказують на істотні відмінності в організації гетто в німецькій зоні окупації України від гетто, які існували в окупованій Європі. Розміщені на території України гетто мали тимчасовий характер і були призначені для концентрації єврейського населення для подальшого знищення.

Суттєво відрізняються оцінки загальної кількості знищених євреїв в Україні. При тому, оцінки кількості загиблих тривалий час

мали чітку тенденцію до зростання. Так, Б. Кравченко у 1997 р. називав цифру в 600 тис. осіб [45, с. 198]. За оцінками А. Круглова в Україні, за винятком Східної Галичини (належала до польського Генерал-губернаторства) з липня 1941 р. по січень 1943 р. було знищено близько 750 тис. євреїв [48, с. 63–64]. Проте І. Арад наголошує, що з 1475–1550 тис. євреїв, які залишилися на окупованій території України, загинуло від 1452 до 1518 тис. осіб [5, с. 798].

Практично у всіх наукових дослідженнях мовиться про масштабні втрати єврейського населення України та повне знищення єврейських містечок (штетлів). За твердженням канадської дослідниці А. Штерншис у СРСР існували два типи єврейської ідентичності: ідиш-мовні євреї колишньої смуги осілости, що представлені єврейськими містечками, і російськомовні євреї великих міст. Вона вважала, що Друга світова війна і Голокост призвели до повного руйнування ідиш-розмовної єврейської громади і тільки одна єврейська ідентичність пережила війну – ідентичність міських євреїв [99, р. 182]. Врятуватися від знищення більшості євреїв не вдалося. Одні рятувалися шляхом втечі на підконтрольну румунам Трансністрію, інші віддавали перевагу участі у діях представників руху опору, порівняно невелику частину врятували від смерті небайдужі представники інших етнічних груп. При тому, у радянській історіографії найбільше досліджень висвітлювали участь євреїв у діях партизанських загонів та зусилля громадян, спрямовані на порятунок євреїв від знищення.

У працях українських пострадянських науковців більше уваги приділяється висвітленню Голокосту, у тому числі й міри причетності до нього ОУН, УПА та українських поліцаїв. Українські дослідники дійшли висновку, що істотна зміна орієнтирів ОУН та УПА у ставленні до євреїв відбулася у 1942 р. На початку німецько-радянської війни участь оунівців у погромах євреїв найчастіше визначалася не програмними вказівками організацій, а особистим баченням цієї проблеми лідерами місцевих організацій ОУН [42, с. 312–313]. Поряд з тим, до складу УПА входила також єврейська сотня. А відхід ОУН від оцінки єврейського населення України як «жидокомуни», «жидобільшовизму» остаточно відбувся у 1950 р., коли у листівці цієї організації було зафіксовано, що «євреї – громадяни України» [17].

Одним із аспектів висвітлення участі євреїв у Другій світовій війні є їх участь в боротьбі у складі Червоної Армії. На думку окремих дослідників, ця тема всіляко замовчувалася навіть у період бойових дій, коли про них не згадували навіть у статистичних повідомленнях про кількість нагороджених, хоча на 1943 р. євреї посідали четверте місце за кількістю нагороджених після росіян, українців та білорусів [10]. Серед воїнів Червоної Армії в роки війни було від 350 тис. до 500 тис. євреїв, що становило 1,4% від її загального складу (росіяни – 65,4%, українці – 17,7%, білоруси – 3,2%). Водночас, питома вага євреїв серед воїнів Червоної Армії загалом переважала відповідний показник представників багатьох інших етнічних груп, які серед населення СРСР мали більшу питому вагу, аніж євреї [73, с. 157]. У військових частинах, що звільняли Україну від вермахту, євреї становили від 0,6 до 1,1%. Тим часом відсоток офіцерів серед євреїв, які воювали у складі Збройних сил СРСР, був найвищим серед аналогічних показників інших народів. А у роки війни загинуло 142 тис. радянських євреїв (1,7% від усіх втрат особового складу) [22, с. 85].

Сучасні дослідники відзначають, що сталінська політика щодо євреїв під час Другої світової війни відзначалася бівалентністю. З одного боку, Й. Сталін продовжив розпочатий наприкінці 1930-х рр. процес усунення євреїв із владних структур (такі дії також пояснювалися ідеологічною війною з гітлерівцями, які активно й не без успіху обігрували у своїй пропаганді фактор «жидобільшовизму»). З іншого – він активно використовував єврейський фактор у зовнішній політиці з метою отримання матеріальної допомоги від єврейських громад з країн антигітлерівської коаліції [22, с. 85]. У той же час, деякі дослідники навіть стверджували, що німецький Голокост дістав своєрідне продовження у формі радянського антисемітизму [71, с. 215].

Загалом вітчизняні дослідники сходяться на думці, що наслідки Другої світової війни виявилися для євреїв непоправно тяжкими, особливо у демографічному плані. Культура штетлів – «ідишкайт» – зникла майже остаточно. Мова ідиш втратила більшість своїх носіїв, а Голокост євреїв залишався у СРСР

забороненою темою до 1960-х рр. і не згадувався у радянських підручниках аж до розпадку СРСР.

Порівняно небагато уваги представники радянської історіографії приділяли висвітленню долі ромського населення в роки Другої світової війни. Вже сучасними українськими дослідниками було визначено, що окупаційна політика щодо ромів, не маючи на початковому етапі війни проти СРСР ідеологічно окреслених форм (на відміну від «єврейського питання»), зазнавала істотних трансформацій у ході бойових дій. Частково вона формувалася й на місцях, коли зацікавлені у робочій силі керівники використовували ромів під час виконання різного роду робіт. Хоча багато ромів гинули, виконуючи важкі роботи, але це не можна вважати тотожним планомірному винищенню. Водночас існує багато свідчень того, що керівництво вермахту віддавало накази про винищення таборів ромів, керуючись уявленнями про те, що серед ромів є багато «шпигунів». Перша хвиля вбивств ромів здійснювалася мобільними оперативними загонами поліції безпеки та СД [92, с. 889].

Жахливою операцією з переміщення румунських громадян на територію Трансністрії була депортація за Дністер ромського населення, яка почалась у травні 1942 р. Уже до 15 серпня 1942 р. тут було розміщено близько 25 тис. осіб ромської національності. Частина з них загинула від знущань, прямої фізичної розправи, але найчастіше смерть наступала від голоду та холоду. А близько 11,5 тис. ромів були переміщені СС на територію німецької зони окупації і там знищені [15, с. 435].

У багатьох наукових працях сучасних українських науковців акцент зроблено на визначення масштабів знищення євреїв та ромів у роки війни. Водночас не спростований колишній стереотип про те, що начебто євреї не чинили опору Голокосту. Висвітлення створення бойових груп самозахисту в гетто і таборах, аналіз збройних виступів дав змогу науковцям стверджувати про дієвість єврейського руху опору [71, с. 211]. У багатьох наукових студіях також наводяться факти допомоги українців та росіян місцевим євреям задля уникнення їх тотального винищення. Водночас висвітлення потребує також і позиція тих, хто беззастережно видавав карателям єврейські сім'ї, що жили по

сусідству, а також тих, хто особисто брав участь у винищенні єврейського та ромського населення.

Висновки. Результати досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців переконливо свідчать про загрозу тоталітарних режимів для всього людства. У контексті дослідження історії національних меншин України на користь такої думки свідчить масове знищення єврейського та ромського населення в роки війни, інспірування міжетнічних конфліктів, переслідування та депортації за національною ознакою, що здійснювалися за ініціативи лідерів Німеччини та СРСР. Тим більше, що уявлення як Гітлера, так і Сталіна про політичну діяльність світового масштабу допускали таємні домовленості з метою переділу територій на свою користь. Такий переділ здійснювався без урахування потреб та інтересів етнічних груп, які проживали на цих землях. Не скидаючи з рахунку спроб керівництва європейських демократій умирити агресора, все ж варто підкреслити, що межа, до якої могли собі дозволити дійти керівники демократичних країн у закулісних перемовинах і переділі світу, не йшла у жодне порівняння із тим, що планували та втілювали у життя вищі керівники СРСР та Німеччини – країн, які виступили ініціаторами Другої світової війни.

Компаративний аналіз тематики досліджень, присвячених висвітленню долі національних меншин України в роки Другої світової війни, дозволяє стверджувати, що найбільше наукових праць присвячувалося висвітленню історії євреїв, поляків, кримських татар, німців. Дещо менше уваги приділялося дослідженню долі ромів, болгар, угорців. Водночас протягом кількох останніх років помітним є зростання питомої ваги досліджень, присвячених висвітленню долі польської національної меншини в роки війни. Українські науковці, які аналізували події 1939–1941 рр., більше зверталися до історії поляків, німців та євреїв. Водночас у дослідженнях, присвячених вивченню німецько-радянської війни (1941–1945 рр.), порівняно більше уваги науковці звертали на висвітлення долі євреїв, кримських татар, німців та ромів. У переважній більшості досліджень період Другої світової війни після травня 1945 р. уже аналізувався як «повоєнний», хоча Радянський Союз продовжував бойові дії у рамках радянсько-

японської війни, а на українських землях продовжували збройну боротьбу українські та польські повстанці.

Про єврейське населення України переважно йдеться у контексті аналізу Голокосту та участі у збройній боротьбі проти Німеччини і її союзників (у складі частин Червоної Армії та партизанських загонів). Історія польської національної меншини аналізується через призму радянсько-польської війни, примусового переселення, повстанської боротьби та міграцій, зумовлених прагненням залишити зону бойових дій. Крім того, частина дослідників висвітлює процес протиборства між поляками та українцями на західноукраїнських землях, які поляки розглядали як свої «східні кресли». Порівняно із радянською історіографією, менше уваги сучасні українські дослідники приділяють висвітленню участі поляків у боротьбі проти Німеччини у складі частин Червоної Армії. В україноцентричному дискурсі про характер українсько-польського конфлікту поширена думка, що цей конфлікт на початку війни, коли існувала надія на вирішення «українського питання», не набув такої гостроти, як наприкінці війни, коли вирішувалася доля відновлення Польської держави, де українці мали б статус національної меншини. Про кримських татар йдеться переважно у дослідженнях, у яких висвітлюється їх депортація у 1944 р. та її наслідки. А доля ромів у роки війни в основному показується через призму їх знищення у німецькій зоні окупації або використання їхньої праці для потреб окупаційної влади.

Висвітлення долі представників національних меншин України в роки Другої світової війни здійснювалось і здійснюється за вагомого впливу геополітичних чинників. Актуалізація дослідження міжетнічної взаємодії найчастіше пов'язана із аналізом процесу приєднання певних територій до УРСР, змін етнополітичної структури, дослідженням Голокосту та висвітленням різних аспектів колабораціонізму. Осмислення ставлення до участі у бойових діях відбувається під потужним впливом уявлень про громадянські обов'язки й іноді не пов'язується із аналізом забезпечення громадянських прав. Водночас колабораціонізм у середовищі національних меншин України дослідники в основному пояснюють помилками чи прорахунками довоєнної радянської етнополітики.

1. Айсфельд А. Великая Отечественная война // Немцы России: энциклопедия в 3 т. Т. 1: А–И. Москва: ЭРН, 1999. С. 338.
2. Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 595–643.
3. Андрухів І. О., Кам'янський П. Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 364 с.
4. Анфилов В. А. Дорога к трагедии сорок первого года. Москва: Акопов, 1997. 304 с.
5. Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007. 816 с.
6. Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект-Пресс, 2006. 816 с.
7. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол.: І. О. Герасимов. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. 944 с.
8. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упорядник Ю. Сливка. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 33–35.
9. Білоусов С. Велика співдружність народів СРСР – джерело сили і могутності радянської соціалістичної держави. Київ, 1952. 186 с.
10. Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991. URL : <http://www.opentexttextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/?id=537>
11. Верт А. Россия в войне 1941–1945 гг. Москва: Прогресс, 1967. 774 с.
12. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрями наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2003. № 2. С. 39–55.
13. Віднянський С. В., Калінчик В. О. Українсько-польські відносини 1917 – 1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2007. № 1. С. 44–51.
14. Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.). Київ: Сфера. С. 156–164.
15. Вінцковський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 413–445.

16. Вульф Л. Національні ідентичності є «уявними спільнотами». URL: <http://ukrainian.voanews.com/a/invention-galicia-117821583/239222.html>
17. В'ятрович В. Від «жидокомуністів» до «євреїв – громадян України» // Шлях перемоги. 2013. 20 лютого. С. 7.
18. Галенко О. Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. Вип. 23. Київ, 2003. С. 97–110.
19. Гриневич В. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942–жовтень 1944 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1994. 16 с.
20. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Київ, 2007. 520 с.
21. Гриневич В. УПА і Червона Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950-х рр.: матер. Всеукр. наук. конф., 25–26 серпня 1992 р. Київ, 1992. С. 194–200.
22. Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ: Наукова думка, 2005. С. 72–88.
23. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. У 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. 531 с.
24. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна. Київ: НІСД, 2015. 132 с.
25. Гулай В. Міжгетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 460 с.
26. Даниленко В. Д. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Укр. іст. журн. 2006. № 3. С. 111–125.
27. Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери. Москва: Эксмо-Пресс, 2000. 688 с.
28. Заставний Ф. Д. Населення України. Львів: Край, 1993. 224 с.
29. Ільошин І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Український історичний журнал. 2003. № 1. С. 82–96.
30. Ільошин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 288 с.
31. Ільошин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упорядник Ю. Сливка. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 77–78.
32. Ільошин І. Ставлення польського еміграційного уряду в Парижі і Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939 – 1941 рр. // Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 70–81.

33. Іллюшин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 567–594.
34. История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. 829 с.
35. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных / Типпельскирх К. фон, Кессельринг А., Гудериан Г. и др. Санкт-Петербург: Полигон, Москва: АСТ, 1998. 376 с.
36. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. 508 с.
37. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.
38. Клаузевиц К. О войне. Москва, 1934. С. 54–55. URL: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/index.html>.
39. Клец В. Общее и особенное в переселении немцев в годы Второй мировой войны // Історія німців України. Київ: ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 129–137.
40. Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни // Україна–Польща: важкі питання: матер. III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 р. Т. 3 / відп. ред. М. Кучерепа. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової, 1998. С. 223.
41. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Інститут історії АН України, 1994. 58 с.
42. Кононенко В. В. «Єврейське питання» та ОУН–УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні» (до 70-річчя початку Другої світової війни). 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. Житомир, Дніпропетровськ: Центр «ТКУМА», 2010. С. 312–313.
43. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. 569 с.
44. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ, 2004. 722 с.
45. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи, 1997. 423 с.
46. Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
47. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів та матеріалів. Київ: Кліо, 2016. 1092 с.
48. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.

49. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939. Вісбаден, 1983. 215 с.
50. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. 664 с.
51. Кульчицький С. В. І знову про 17 вересня 1939 року. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/i-znovu-pro-17-veresnya-1939-roku>
52. Кульчицький В. Друга поява лінії Керзона. Як дипломатія часів Другої світової працювала над визначенням кордонів Польщі // Український тиждень. 2017. № 48. С. 41
53. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення Голокосту, 2010. 398 с.
54. Лиддел Гарт. Вторая мировая война. Москва : Воениздат, 1976. 679 с.
55. Лисенко О. Є. Історіюписання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 9–42.
56. Мельник І. Варшавське повстання 1944 року. URL: <http://zbruc.eu/node/25161>
57. Мерцалов А., Мерцалова Л. Сталинизм и война. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. 432 с.
58. Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века. Москва: Эксмо-Пресс, 2000. 520 с.
59. Мировая война 1939–1945: Сб. стат. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1957. 538 с.
60. Мітков В. Болгари на запорізькій землі: сторінки історії та культури. Запоріжжя: Інтер-М, 2017. 198 с.
61. Мишак І. Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.) : історіог. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 509 с.
62. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: Книга пам'яті України, 1997. 568 с.
63. Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. Київ, 2000. 356 с.
64. Начало Великой Отечественной войны: современная историография: сб. обзоров и реф. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед.; отд. истории; отв. ред. Минц М. М. Москва, 2011. 160 с.
65. Ніколаєць Ю. О. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № 1–2. С. 169–175.
66. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення України у перший період Великої Вітчизняної війни. Вінниця: Х-АРТ, 2004. 334 с.
67. Ніколаєць Ю. О. Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1998. 61 с.

68. Панкратова А. Русский народ – руководящая и вдохновляющая сила советского общества. Москва, 1947. 48 с.

69. Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму: німці України в радянський період // Політологічні розвідки. Київ: Парламентське вид-во, 2012. 424 с.

70. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси / Архієрейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. В. та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.

71. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ: Полнос, 2000. 447 с.

72. Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. Москва: АСТ; Транзиткнига, 2004. URL: http://militera.lib.ru/research/romanko_ov/index.html

73. Россия и СРСР в войнах XX века : Статистическое исследование / Г. Ф. Кривошеев (отв. ред.). Москва: Олма-Пресс, 2001. 607 с.

74. Руккас А. О. Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 165–196.

75. Руккас А. О. Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. Київ : Міжнар. фін. агенція, 1997. 31 с.

76. Руккас А. О. Українці у Війську Польському. Вересень 1939 року // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : збірник наукових праць / за ред. П. М. Чернеги. Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 149–152.

77. Руккас А. Участь українців-воєнків польської армії у вересневій кампанії 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців: матер. Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. / ред. кол.: К. К. Кондратюк (гол. ред.) та ін. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. С. 142.

78. Рябошапко Л. І. Репресивні заходи щодо національних меншин Західної України в економічній сфері (1939–1941) // Вісник Луганського ін-ту внутрішніх справ України. 2000. Вип. 1. С. 16–23.

79. Рябошапко Л. І. Організаційно-правові заходи щодо розвитку освітньо-культурних установ Західної України (1939–1941) // Актуальні проблеми державного управління. Науковий збірник. Харків: УАДУ, 2000. № 2(7). С. 132–137.

80. Рябошапко Л. І. Порушення політичних і особистих прав національних меншин Західної України (1939–1941) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2000. № 2. С. 85–92.

81. Рябошапко Л. І. Реалізація принципів «радянської демократії» щодо національних меншин у Західній Україні (1939–1941) // Вісник Львівського ін-ту внутрішніх справ. 2000. № 1. С. 56–59.

82. Рябошапко Л. І. Депортаційні акції щодо національних меншин Західної України як різновид репресій (1939–1941) // Вісник ун-ту внутрішніх справ. 2000. Вип. 12. Ч. 1. С. 201–204.

83. Рябошапко Л. І. Радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р.: наслідки для національних меншин Західної України (1939–1941) // Вісник Львівського ун-ту. Серія міжнародних відносин. Вип. 2. Львів, 2001. С. 435–437.

84. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : Тернопіль, 1997. 440 с.

85. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упорядник Юрій Сливка. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 9–12.

86. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні : національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. Львів, 2005. 52 с.

87. Стецюк К. Віковична дружба українського і російського народів. Київ, 1950. 57 с.

88. Суворов В. День М: Когда началась Вторая мировая война? Москва, 1994.

89. Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну. Москва, 1993.

90. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів: ХХ сторіччя: Політика в портретах. Київ, 1993. 335 с.

91. Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія. Київ: Наукова думка, 1995. 192 с.

92. Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України. 1941–1944 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. У 2 кн. Кн. 2. Київ: Наук. думка, 2011. С. 864–897.

93. Україна в Другій світовій війні / Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега П. М.; Національний педагогічний університет ім. Драгоманова, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ: Школяр, 1998. 122 с.

94. Український народ у Другій світовій війні / Дробот І. І., Кучер В. І., Слюсаренко А. Г., Чернега П. М.; Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. Київ: Школяр, 1998. 238 с.

95. Холодницький В. Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940–1941 рр. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 1920–80-ті роки : матеріали між нар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). Київ, 1998. С. 119.

96. Чирко Б. Етнічні німці і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки) // Історія німців України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 74–93.

97. Шерстюк Ф. Дружба народів СРСР – джерело сили і могутності радянської держави. Київ, 1953. 63 с.

98. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ століття: (Істор.-політолог. аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. 171 с.

99. Shternshis Anna. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. Bloomington and Indianapolis : Indiana university press, 2006. 281 p.

100. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 146. Арк. 9.